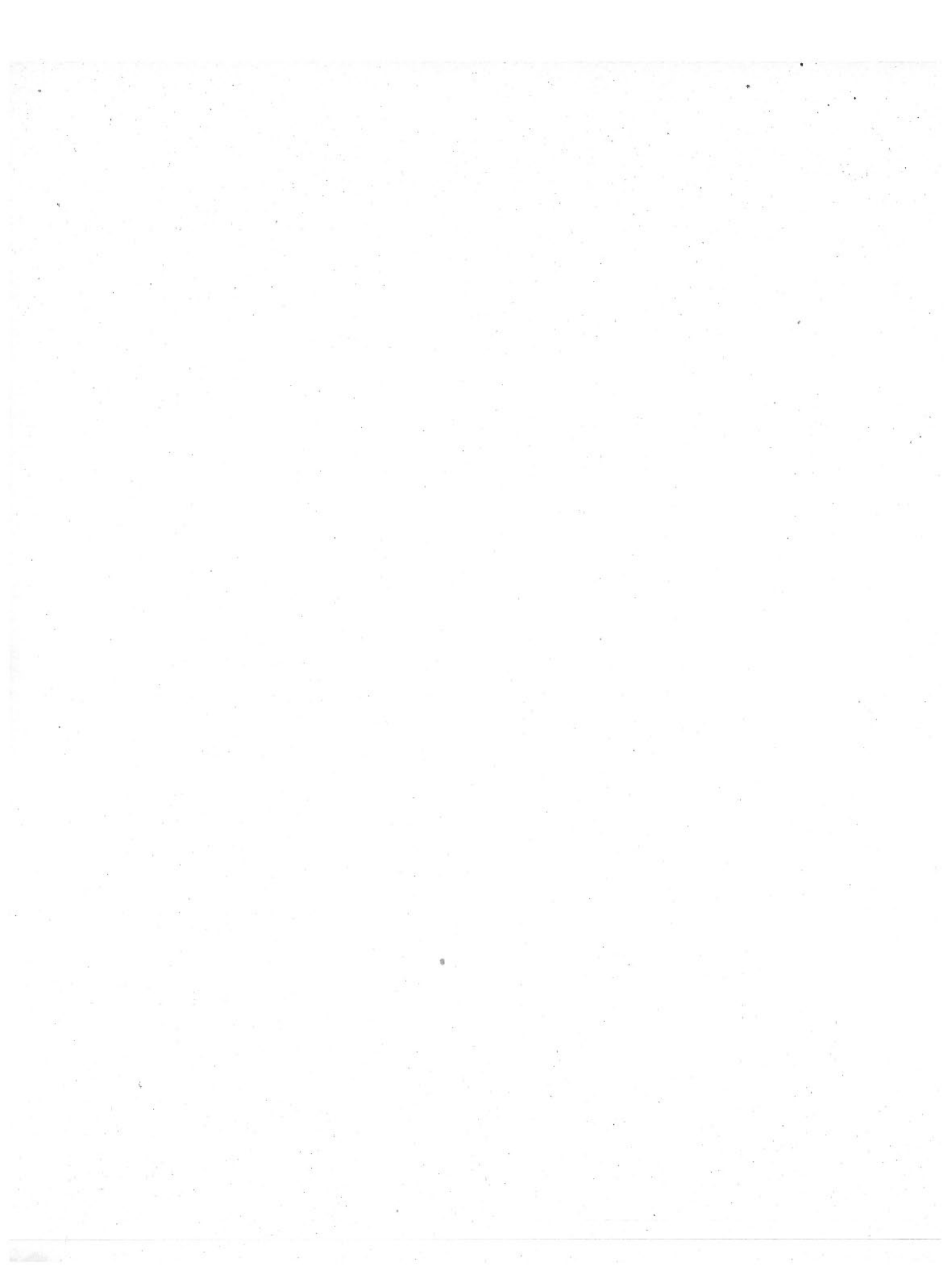

AQUINCUMI TEMETŐK.

1881—1882. ÉVI FÖLJEGYZÉSEK ALAPJÁN.

IRTA

HAMPEL JÓZSEF.

«*Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*» «a holtat a városban ne temesd és ne ógcsd el», így szól már a XII táblás törvény* és e szabályt legtöbb római városban követték, úgy, hogy a holtak helyei rendszerint ott kezdődtek, a hol az élők lakásai végződtek.

Ez a figyelemre méltó tapasztalás sok római város szorosabb helyrajzi megállapításánál bírt már fontossággal. Gyakran pusztultak el városok annyira, hogy kő nem maradt kövön az ő házaikból, a régi anyagot később utódok újabb építkezésre használták: temetők nem mozdulnak helyükből és ha, a mi sokszor megtörténik, buzgó sírablók ki is fosztogatják az értékesebb sírokat, a szegényebb emberek szerényebb téglasíriai ott maradnak és tanúságot tesznek (ha egyébről nem is) arról, hogy arra felé a régi város szélén járunk.

Aquincum helyrajzában is, mely még oly sok kételynek enged helyet, fontos helyhatározó szerepük jut a temetőeknek. Nagy gonddal vizsgálták át szakférfiaink évtizedek óta a színrekerült régi falmaradványokat és az utóbbi évek rendszeres ásatásai jelentékeny köz- és magánépületeket tártak föl előttünk; de hogy Aquincum városa merre terjedt, azt csak a temetők segítségével bírjuk megközelítőleg kimutatni. Délfelé az ú. n. királydombi színházi falmaradványok adnak támpontot, északra a mocsarak s a mocsarak szélén épült amphitheatrum és fürdőépületek jelzik a szélső határokat, másrészt a Duna szigetei keletre, nyugatfelé az éjszaknyugatról délkeletre vonuló dombláncz határolták a várost, de vajjon ezen mérőöldekre nyúló területen merre laktak és merre nem laktak a régi aquincumiak, azt csak a temetők és sírok gondos figyelembe vétele adhatja tudunkra.

A legjelentékenyebb két temetőről Rómer adott hírt. Egy temetőnek veszem a vörösvári út hosszában terjedő sírhelyeket, melyekre 1868-ban és

* A X. táblán; Cícero de leg. II., 23. 24. Bruns Fontes iuris Rom. ant. Freiburg 1881. 4. kiadás 33. lap.

1869-ben a Viktoria téglavető s az első ó-budai téglavető részvénytársulat földmunkálatai és építkezései vezettek. E sírhelyek jelzik Aquincum nyugatfelé való terjedelmét s az utat, mely erre felé a hegyek közé vonult.

Ép az ellenkező keleti határszélén, az ó-budai nagy szeszgyártelep területén és a tőszomszédságában épült munkástelep vidékén került elé egy más nagy sírmező, melynek java részét szintén Rómer, Zsigmondy Gusztáv s e sorok írója kutatták át.*

Egy harmadik jelentékeny temető tárult föl az 1881-ik évben, mely az aquincumi kutatásokra oly nevezetes és eredménydús év volt.

Ez év nyarán ásták föl az amphitheatrum déli felét, a papföldjén az ásatást egy nagy fürdő jutalmazta és ugyanazon év végén, a tél beköszöntésével, mikor a dunai áradástól való félelem kettőzötetett buzgalomra szorította az Óbuda védelmére gátat építő fővárosi mérnököket, a síkság kellő közepén előtűnt egy nagy római temető.

Leginkább ezen temető és a Filatori védgát földmunkálatai kapcsán előtűnt egyéb sírok és emlékek leírására kívánom a következő lapokat fölhasználni.**

* Rómer, a legújabb ó-budai ásatások. A. É. I. 41—44., 65—68., 91—94.

** Első ízben élő szóval adtam jelentést a leletekről az orsz. rég. társulat 1882 decemberi ülésén. A. É. 1883. II. k. XXIV. l.; az összes leleteket a n. múzeumba szállítottam, a hol azóta köztanulmányra állottak.

I.

AZ Ú. N. RAKTÁRRÉTEN LELT TEMETŐ SÍRJAI.

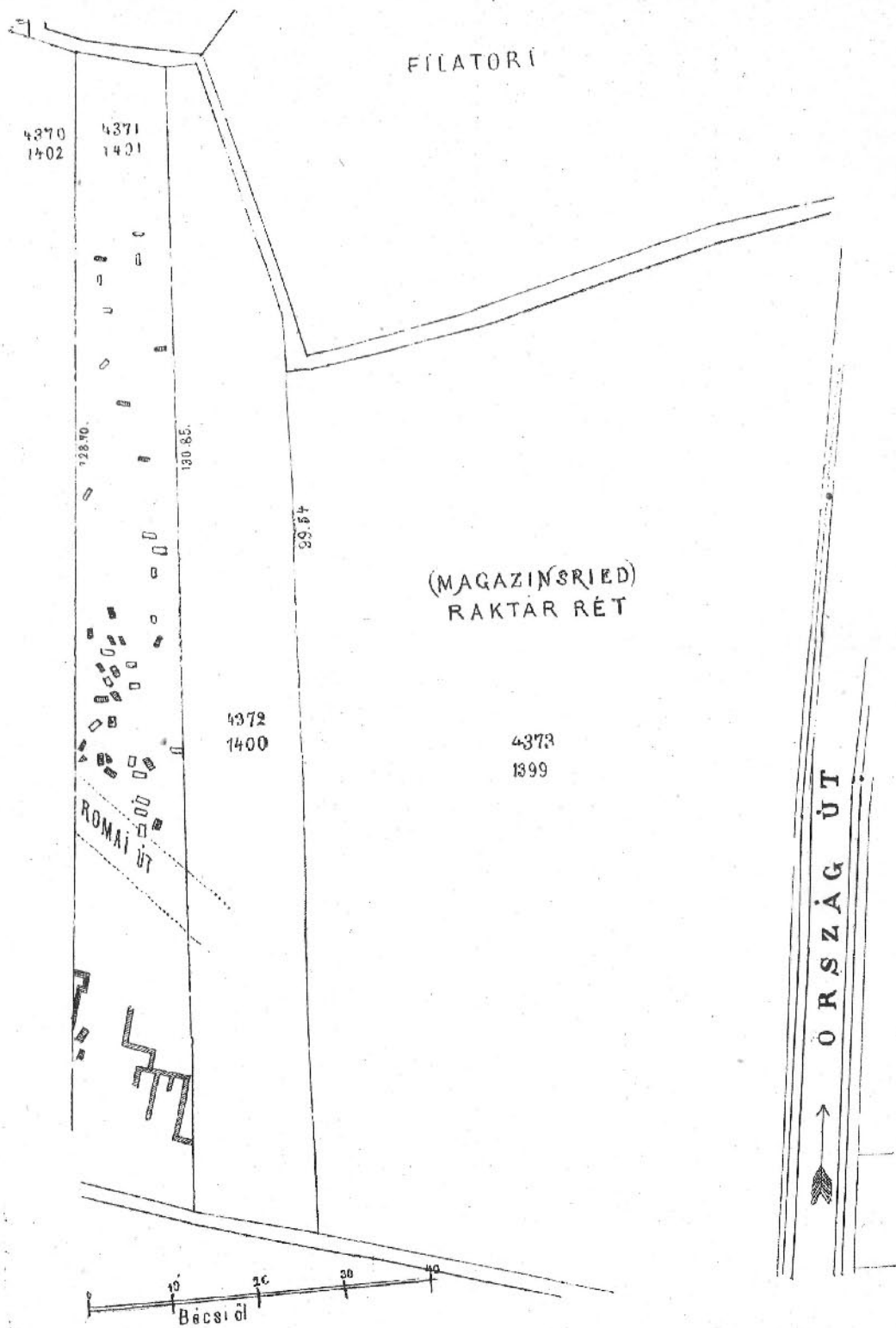
A mint a szentendrei úton a városból kifelé haladva elhagytuk a vámot és túlvagyunk a szeszgyár terjedelmes épületein, szemünkbe tűnik az 1881/82 telén épült ú. n. Filatori gát, mely 5'7 méternyi magas földtöltés hivatva van Ó-Budát a dunai áradás ellen védeni. E töltés jó részére a földet egy domborúlatból vették, mely az ú. n. raktárréten terült el s mely Frey óbudai gazda $\frac{4321}{1401}$ számú telkét borította. Miként az idezárt térkép mutatja, ez a telek majdnem párhuzamosan a szentendrei úttal délről éjszakra vonúl, szélessége 14.10° , hossza keleti oldalán 130.85° , nyugati oldalán 128.70° .

E telken köbszámra dolgozó munkások egyszerre több csoportban és több helyen emelték ki a földet 1881 november közepétől 1882 januárius közepéig. Mindjárt a munka kezdetén akadtak régi falmaradványokra, koponyákra, sírtáblákra és téglákra és e harmadfél havi időtartam alatt ritkán múlt nap, hogy valami figyelemre méltó tárgy nem került volna elé. A munkát ellenőrző mérnök Kulcsár Károly úr legkészségesebben ügyelt az előforduló leletekre, többször dr. Torma Károly és dr. Tergina Gyula urak adtak hírt előforduló leletekről, de a legtöbb sír fölbontásánál magam voltam jelen és azért e rövid jelentésem naplóföljegyzéseim alapján készülhetett, melyeket a helyszínén tettem.

Azon áttekintő térkép is, melyet idezárok, e följegyzéseken alapúl.

A temetőt déli részén római út határolta, melynek délkelet-éjszaknyugati irányát, az utat borító kavicsréteg elég pontosan jelezte. Az úttól délre két külön álló falcsoport állott, melynek egyike sem mutatkozott teljesen; a nyugatiból a szomszéd telekből csak egy sarokdarab állott ki s a keleti csoport egyik fala is a szomszéd telek alá nyult. A falak szabálytalanúl tört kőragaszszal összekötött kövekből állottak és csonka részeik mutatják, hogy nem maradtak reánk épségben. Innen kezdve éjszakfelé a térkép ad áttekintést a leletek elhelyezéséről, melyek így következtek:

1. 2. A nyugati fal közelében két üres kősírláda állott, mindkettőn a tető régen be volt zúzva; fölirot nincs rajtuk.

I. A raktárréti római temető helyrajza.

(A négyszög alakok a sírokat, a sötét négyszögök a sarkophagokat jelzik.)

Az úttól éjszakra, csekély távolságban egymástól, sűrűn következtek a legkülönbözőbb sírok.

3. Az útba belényült egy sír, mely kősarkophágok födeleiből volt összerakva, hossza 2·2 m., szélessége 67 cm., mélysége 60 cm.; fölül betakarták épületből való párkányos táblákkal. A belseje tele volt földdel, a földben szerte koponya töredékeit leltem; a mellékletekből csak egy apró elefántcsont szelence töredékei voltak hátra. (Lásd VIII. tábla 8. a. b.)

4. Faragott kőláda, kőfödéllel; hossza 2·10 m., szélessége 1 m., üres.

5. Párkányos földő-cseréptáblákból rakott sír; üres.

6. Hasonló téglasír; oldalán három-három téglá állott, a felső földő lapokból még egy állott helyén és mellette imbrex (földőcserép), bélyeg egyiken sincs; a sír belső szélessége 44 cm.; mélyen alatta, a sárga homokban, két koponya feküdt.

7. Csonka téglasír, a csontvázból csupán a koponya volt meg, mellette egy cserépkorsóska töredéke.

E sírok közelében a puszta földben melléklet nélkül: csontvázak maradványai.

8. Téglasír, benne koponya, a téglákon a breucok VII. cohorsának bélyege.

9. Faragott kőláda, fölirat nélkül.

10. Crispinus és Gemellina-féle sírláda, kőből; hossza 2·35 m., szélessége 1·15 cm.; födele kőragaszszal le volt ragasztva, oldala be volt törve, benne négy koponya, melléklet nincs.

11. E sírláda mellett gyermeksírládjára akadtak, ólomból, benne gyermekkoponya.

12. Faragott kőláda, födele még rajta volt, belső szélessége 68 cm., hossza 1·8 m., mélysége 50 cm.; két koponya benne, melléklet nincs.

13. Faragott kőládának csonka alja, a fej helyén vánkosszerű kiemelkedés, hossza 2·10 m., szélessége 1 m.; üres.

14. Faragatlan kőtáblákból összerakott láda, hossza 2·2 m., szélessége 1·10 m.; üres.

15. Téglákból rakott, csonka, üres sír.

16. Téglasír, öt-öt egymás mellé rakott párkányos téglából, a téglákon nincs bélyeg; benne csupán koponyatöredékek, melléklet nincs.

17. Üres téglasír, hossza 2 m., szélessége 55 cm.

18. Kőtáblákból rakott csonka sír, szélessége 65 cm.

19. Faragott kőtáblákból épített sír, egyik tábla fogdiszes sarokpárkányból való; ezt a nemzeti múzcumba szállítottam, rajzát adjuk az V. tábla 7. száma alatt. A sírban idomtalanul összerozsdásodott vastöredékek s egy koponya.

20. Kőtáblából rakott sír, födele hiányzott, hossza 1·80 m., szél. 0·55 m.
21. Összeesett téglasír, hosszában három-három párkányos téglá állott, a téglákon a II. leg. adi. bélyeg több változata, egyik téglán a leg. III. Flavia bélyege.
22. Téglasír, a téglákon bélyegek nincsenek; üres.
23. Gyermekek sírláda kőből, albumán nincs fölírat, födele hiányzik, koponyája széttört; hossza 1·15 m., szélessége 0·50 m.
24. Gyermekekoporsó kőből, lapos kőfödéllel, mely vége felé csonka, egyébként még jól le volt zárva kőragasztással, benne gyermekkoponya, hossza 1·50 m., szélessége 65 cm.
25. 26. Két téglasír egymás mellett, közös kőfallal, üresek; két téglán a coh. VII. Breucorum bélyege.
27. Kőtáblából rakott sír; a táblák különféle rendeltetéssel bírtak előbb, egyikén négyszögmélyedés s egy másik sarokkőnek szolgált; koponya, melléklet nincs.
28. Kőtáblából rakott nagy sír, északi végén és nyugati oldalán a falát régebbi fölíratos sírtáblák alkotják, benne két koponya töredéke; a fölíratos táblákat a n. múzeumba szállítottam. Hossza 2·20 m., szélessége 1·20 m.
E sűrűbb sírcsoporttól északra ritkábban állottak a sírok.
29. Sírláda, kőből faragott oldalú, csupasz, üres; hossza 1·15 m., szélessége 60 cm.
30. Sírláda csonka része.
31. Domborműves sírláda, alsó, csonka része; a n. múzeumba vitettem. Hossza 2·50 m., szél. 1·32 m.
32. Kőláda, melynek alja téglákkal van kirakva.
33. Kősarkophágok födeleiből rakott sír, van benne négy koponya, földőcserép (imbrex) és üvegkorsó töredéke; hossza 1·75 m., szélessége 76 cm.
34. Sír, igen nagy téglából, a téglák bélyegesek, a bélyegek rajzai a III. táblán.
35. Téglasír, a munkások fölhányták, üres volt.
36. Faragott kőkoporsó, gyermek számára; bronzfibulát találtam benne.
37. Csupasz kőkoporsó, lapos táblákkal takarva, a csontváz mellett mellékletek; ezek rajzát lásd a VIII. táblán.
38. Téglasír; üres, a téglákon bélyeg nem volt.
39. Sírláda kőfödele.
40. Kőláda, melyet a munkások legészakibb csoportja az ásatások elején bontottak föl, állítólag üres volt.
41. Aelia Sabina verses fölíratú sírládája, födél nélkül, üres volt; beszállítottam a n. múzeumba; hossza 2·30 m., szélessége 0·80 m.

42. Kisebb sírláda, födele ketté volt törve, de a leragasztására szolgáló kőragasz még épségben volt; koponya és csontok, mellettök agyagmécses VIC bélyeggel. Hossza 1'65 m., szélessége 43 cm., mélysége 35 cm.

43. Födeles kőláda, csupasz, hossza 2'65 m., szélessége 0'70 cm.

44. Kőláda födele.

45. A legérdekesebb lelet volt az, melyre a földmunka legvégén akadtunk 1882 január 20-ikán sajátkezűleg fölbonthattam egy teljesen ép gyermeksírládát ólomból.

A földmunkálatok folyamában akadtak szerte csontok és koponyák, föliratot és domborműves sírtáblák töredékei, hypocaustumi oszlopok, falvakolat töredékei és ólomcső; ezeket és azon apróbb régiségeket, melyek távollétem alatt mentettek meg, szintén a n. múzeumba szállíttattam.

A leletek azon kevés kivétellel, melyeket az illető helyeken megemlítettem, átlag ugyanegy 1—1'50 vastagságú rétegből kerültek elő, a téglasírok 20—30 cmnyire mélyebben feküdtek mint a sírládák, a kőkoporsók fölött átlag 1—1'50 mnyi földréteg rakódott le a régi idő óta.

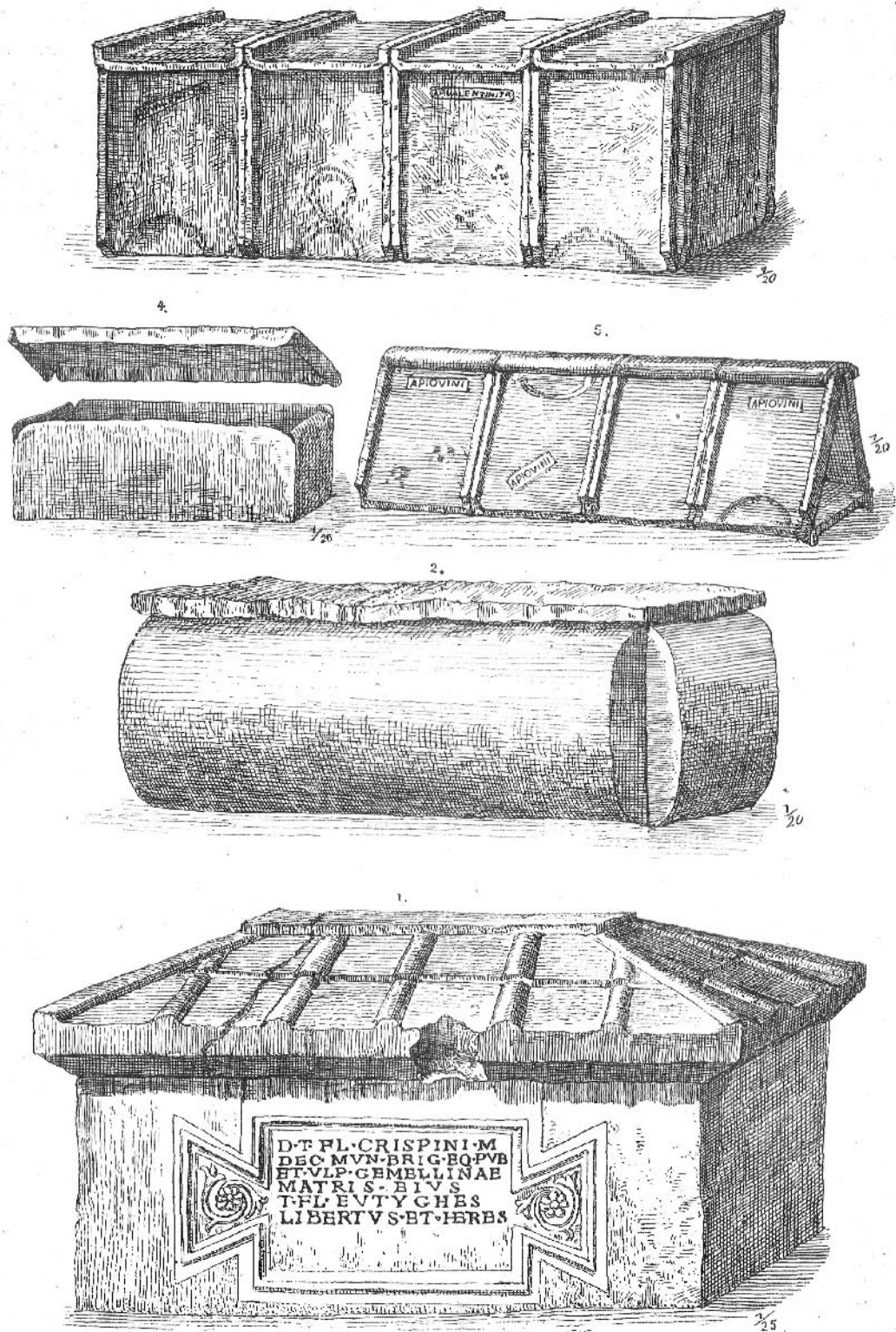
Miként a pontosan megszerkesztett térkép mutatja, a római temető ezúttal fölásott darabjában sem a téglasírok, sem a sírládák nem voltak határozott sorokban, sem az egyes síroknak nem volt egyforma irányuk. A legtöbb sír ki volt fosztva, kivált azokból, melyek mint a sarkophagok, eredetileg a föld színén állottak, csak igen csekély számuk került ki a fosztogatók kapzsóságát.

Így mintegy megbűnhődtek azok, a kiktől ez a temető ered, azért a sorsért melyben elődeik sírjait részesítették. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e helyen vagy közelében elhagyott korábbi temető maradványait használták föl. Régibb sírtáblákból és sírfödelekből építették sírjaikat, sőt valószínű, hogy egyik-másik sírládát is újból használtak, miután korábbi lakóságát abból kilökték.

Cserépedények ugyan előkerültek a földmunkálatok tartama alatt, de egy sem tartalmazott hamvakat; ez a körülmény tehát megerősíti a negyven sírban tett tapasztalást, hogy az egész temető hullatemető volt és hogy a temető korában a halott-hamvasztás vidékünkön már nem volt szokásban.

Ez az észlelet azonban csak a Frey-féle telken szerzett adatokból van mérítve, a temetőnek minden valószínűség szerint a szomszédos telkeken, nyugatra és keletre folytatása van; éjszakra aligha, mert ott «a Filatori árok» talán ősi idő óta vezeti le a hegyi vizeket a Duna felé s ennek partoldalaiban semmi oly jelenség nem mutatkozott, mely sírokra engedne következtetni.

Hasonlóképp a telek déli végén előtűnt falmaradványok azt engedik sejtetni, hogy itt már elszigetelten lakóházak kezdődtek. A két üres kősírláda, mely itt

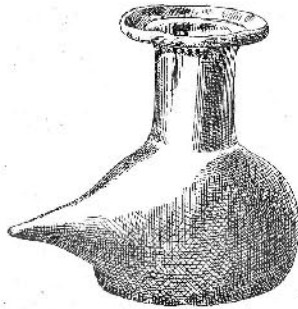

II. Különböző idomú római sírok aquincumi temetőkből.

1. Közláda fődéllet; 2. sírdák kőfödeleiből összerakott sír; 3. négyzetformára összeállított téglasír; 4. ölömsírláda; 5. téglasír tetőformára rakott téglákból.

állott, nem szól szükségképen e feltevés ellen, mert lehet, hogy mint üres és fölirat nélküli kőládákat nem eredeti helyükön leltük.

A temető elég közel áll a római táborhoz, hogy azt higgyük, hogy egy időben katonai temetőnek szolgált. Igaz, hogy nők és gyermekek sírládáit is leltük, de a korszak, melybe a síroknak legalább egy része tartozik, nem zárja ki a katonák házas voltát. Nem gazdag egyének örök nyughelye volt, nagy túlsúlyban voltak a szegények, a legtöbbször sírját sem jelzi a sír lakójának nevét és a mi leginkább latba nyom fölfogásunk mellett, a sok téglasír elég gyakran katonai bélyegű téglákból állott.

Üvegedényke gyermek sírjából.

(Lásd a 61. lapon.)

II.

ÉRDEKESEBB EMLÉKEK ÉS LELETEK.

Az emlékek ismertetését a *sírládákon* kezdjük.

a) *Aelia Sabina sírládája* (41. sz.) az irodalomban már régóta ismeretes.* Egy tiszteletdíjas római katona állította Aelia Sabina feleségének, kinek tiszteletére nyolcz soros hexameteres költeményben sok dicséretet mond el. A katona nevét annak idején Hydraviarius-nak olvastam, a mi azonban nem igen illett bele a vers sorába és oly név, mely a görög és római névtárban ismeretlen. Domaszewski újabban e nevet Hydraulariusnak** olvassa, a mi nemcsak azért helyes, mert a fölíratban kétszer előforduló névben, legalább egyszer, az L betű alsó szára ott léte föltehető; de még inkább azért, mert a jámbor katona szépen zenélő. neje mellett szintén mint egy hangszer, a vízi orgona, kezelője szerepel és a vers új, értelmesebb magyarázatot nyer.

A vers, írási és nyelvi hibái kijavítása után, így szól:

- (1) Clausa jacet lapidi coniunx pia cara Sabina |
- (2) artibus edocta superabat sola marito m |
- (3) vox ei grata fuit pulsabat pollice cordas |
- (4) sed cito rapta silet; ter dinos duxerat annos | he-
- (5) u male quinque minus sed plus tres meses habebat |
- (6) bis septemque dies vixit hæc ipsa superstes | spectata in po-
- (7) pulo hydraulici grata regebat | sis felix quicumque leges te
- (8) numina servent | et pia voce cane Aelia Sabina vale | Titus Aelius Iustus
- 9) hydraularius salariarius leg. II. adiutricis coniugi faciendum curavit.

Magyar folyó beszédben a vers értelme a következő:

«Lezárva e kőben fekszik Sabina a jámbor, drága feleség, művészetekben jártas lévén ő az egyedüli, fölülmúlta férjét, kedves hangja volt, újjaival pengette

* Aquincumi sírvers. Arch. É. 1882. 121—125. — Thewrewk Emil. Phil. Közl. VI. 894.

** A vízi orgona hydraulus, a ki kezeli, hydraulus; itt egyszer az orgona (7. sor) máskor pedig T. Aelius Justus melléknéve hydraularius (9. sor) szerepel, a mi szokatlan szó, de rendesen képezett melléknév lehet.

a húrokat; de hamarosan elragadva hallgat; harmincz esztendő't élt óh jaj! öttel kevesebbet és hozzá három hónapot és 14 napot, ő maga (örökké) fönmarad; a vízi orgonát kezelő nép körében tekintélylyel és nyájasan uralkodott. Légy boldog, bárki olvasod ezeket, őrizzenek meg az istenek és jámbor hangon kiálts: Isten veled Aelia Sabina! — Titus Aelius Justus hydraularius (vízi orgonás) a II. legio adjutrix tiszteletdíjas katonája állíttatta a feleségnek.»

b) *Crispinus és Gemellina* sírját (10. sz.) rajzban is bemutatom; mert helyes fogalmat adhat előkelő római polgár sírládájáról. A sírláda homlokoldalán, párkányos keretű mezőben, hatsoros fölirat olvasható, mely minden iránt fölvilágosít, a mit ily föliratban a régiek lényegesnek véltek. A szoroson lezárt födél egy nagy nehéz táblából áll; födele antik lapos cseréptetőt utánoz, melyen párkányukkal egymás mellett feküdtek a négyszögű táblák s az összeérő párkányokat félhenger idomú cserepek takarták le. A sírláda födelén elől csorbát látunk, melyen át a sírrablók a sírba hatoltak, s azt kirabolták. A sírirat ismeretes* Titus Flavius Crispinusnak, a bregetioi municipium tanácsnokának és közlovagnak szól, valamint az anyjának, Ulpia Gemellinának. Állíttatta a közládát Titus Flavius Eutyches, Crispinus szabadon bocsájtottja, az ő örököse.

c) *Sírládák* más nemét mutatja be a II. tábla 2. sz. rajza. Ennek két hosszabb oldalát a sírláda kőfödele képezi. Egy harmadik ily kőfödelt ketté vágtak s ezekkel zárták be a keskeny oldalt, fölül pedig az így alkotott sírládát nagyoltan kifaragott kőtáblával födték be. Mindez alkatrészeket valószínűleg korábbi, uratlanná vált sírokból szedték össze.

d) *A két ólom sírláda* idomát mutatja a II. tábla 4. sz. képe. Mindkettő gyermekkoporsó volt; említettük, hogy az egyiket (11. sz.) nyilván a ránehezülő föld súlya nyomta szélylyel s ebben sem csontokat, sem mellékleteket nem leltünk. Ellenben a másik (45. sz.) meglehetősen épségben maradt reánk, sőt megleltük a gyermek csontvázát, egy szoptató üvegfélét (ábráját lásd az 57. lapon) és egy Hadrianus-féle bronzérmét, mely igen kopott. Maga a láda egy ólomlemezről van készítve, melyet a készítője, hasonlóképen mint a skatulya-készítők a kartont, a négy sarkon bemetszett és fölhajlított, az oldalak széleit pedig összeforrasztotta; a falak fölül kissé befelé görbítvék, hogy a reá nehezülő födél szorosabban záródjék. Rajzunk a födelt lebegő helyzetben mutatja; ennek szélei is keskeny karima formájára vannak meghajlítva és az egész födél, úgy, mint a láda alja, ugyanegy 4 mm. vastagságú lemezről készült. Ólom sírládákba csak jobbmódúak temetkeztek és használatuk a harmadik keresztény század óta vált

* A Nemzeti Múzeumban közszemlére állított emlékek tudományos közkinccsel képezvén, az itt felsorolandó emlékek kevés kivétellel az utóbbi évek óta az irodalomban ismeretesek. — Crispinus és Gemellina sírját közölte Fröhlich Róbert. Arch. Értesítő, 1891. 236. l.

gyakoribbá. Rendszerint fa- vagy kőköpenybe szokták állítani, hogy a föld súlya meg ne ártson neki. Ezúttal nem találtam sem fa-, sem kőburkolat nyomát. Az egyik ólomsír mégis kiállotta a föld súlyát s az elemek behatását, csak a feneke széleit rágták ki több helyütt a nedvességben föloldott sók.

e) *Régibb táblákból rakott sír.* Egy sírt (28. sz.) régibb fölíratos sírtáblák fölhasználásával készítették. E régibb táblák fontosabbak mint az üres sír. Éjszaki végét sírtábla töredéke zárta be. Ez egy kilencztagú család sírtáblájából való, melyen csupa név maradt meg.*

Nyugoti falát keskeny oldalára és az írással befelé helyezett, majdnem ép sírtábla képezte. A tábla majdnem két méternyi hossza és több mint 90 cmnyi szélessége különösen alkalmassá tette arra, hogy egy sír oldalát képezze. A sírtábla azt a typust mutatja, mely Pannoniában gyakori. Fölül csúcsba futó, delphinekkal ékített orma van, a párkány alatti négyszögmezőt domborműves koszorú ékíti és a főhelyet keretes mező foglalja el a fölírattal.** A fölírat négy soros és szól Marcus Valerius Fidusnak a X. iker legio katonájának, a ki, valószínű értelmezés szerint, Forum Juliumból (ma Fréjus) származik és a tribus Aniensishez tartozott, kilencz évig szolgált és Vibianus századához tartozott. Az emléket (ismeretlen) örököse állíttatta.

f) *Szerte heverő fölíratos táblatöredékek.* A sírmező déli vége felé a földben szerte néhány csonka fölíratos köemlék akadt, melyek úgy mint a most említettek, sírok építésére szolgálhattak. Volt egy családi sírtábla ketté törött töredéke.*** Egy másik szintén négy darabra volt törve, de fölírata teljesen érthető; arról értesít, hogy Aurelia Quinta 18 éves, 2 hónapos és 2 napos leánya, Aurelia Victorina számára állíttatta.† Egy harmadik családi sírtáblának csak jobb oldali része maradt, a kedvelt röpkény-levelet példázó levélfüzér szegélyzi keretét. A fölíratból megtudjuk, hogy egy Ingenuus Tertius Tutor nevű egyén hét különböző családjabelijének állíttotta az emléket.††

g) *Fortunatus sírtáblája.* Külön figyelmet igényel az így szerte lelt sírtáblák sorából egy tábla, mely ugyan szintén csonka, mert a fölírásos lapból az egyik keretszegély hiányzik, úgyszintén hiányzik a tábla felső és alsó végdarabja, de megvan majdnem teljesen a fölírat és a röpkény-folyondárral díszített baloldali keret.

* Közölte és magyarázta Fröhlich R. Arch. Értesítő, 1890. 325—326. l. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 76. l. 66. sz.

** Leírta és magyarázta Fröhlich. Arch. Ért. 1890. 320. l. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 75. l. 64. sz.

*** Fröhlich. A. É. 1890. 324—325. l. 48. szám.

† Vesd ö. Fröhlich. A. É. 1890. 233—234. l. 34. szám. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 73. l. 58. sz.

†† Lásd a fölíratot. Fröhlich. A. É. 1890. 326. l. 50. sz.

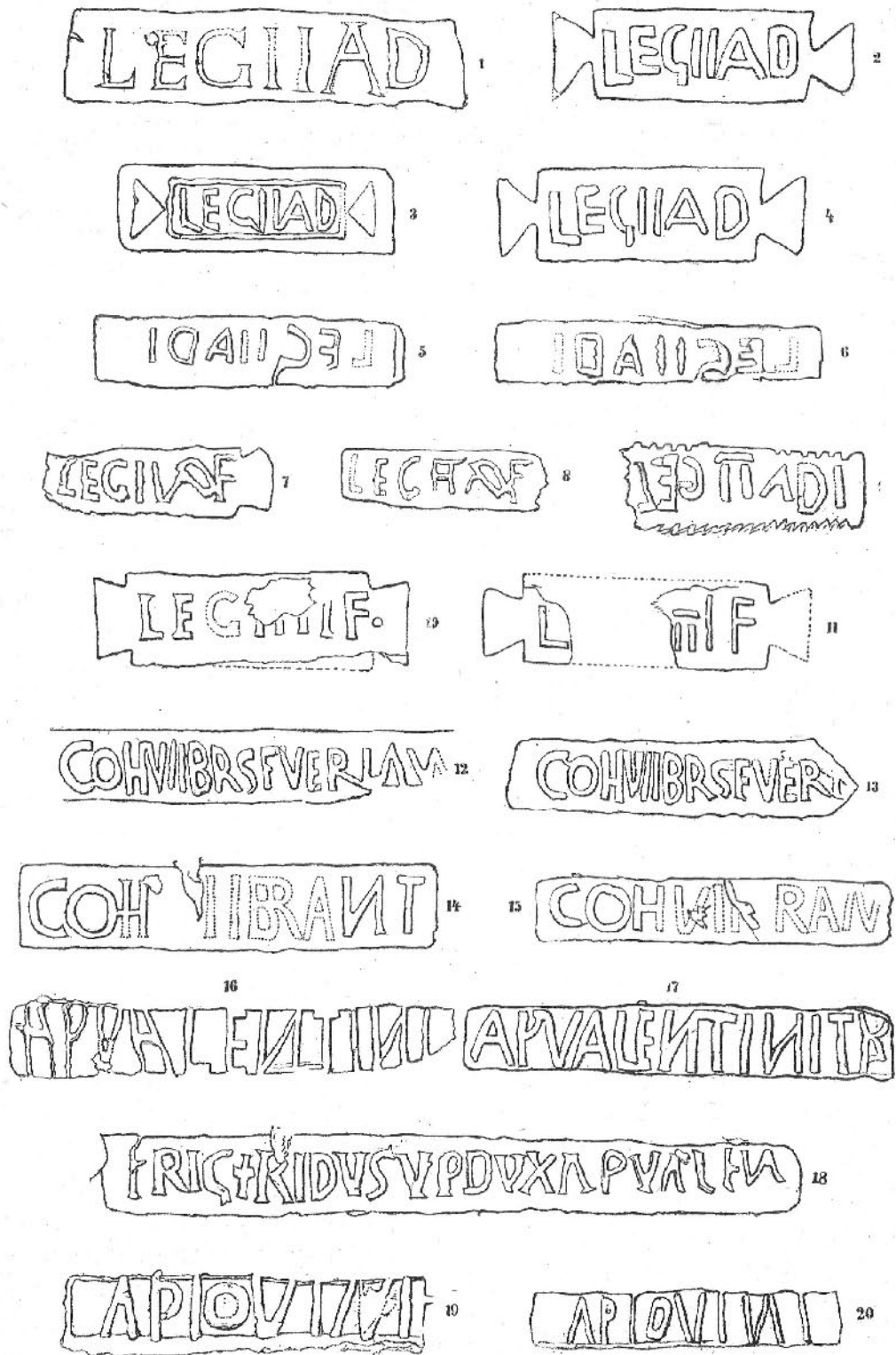
A fölírat így szól:

L AVRELIVS FORT	azaz	L(ucius) Aurelius Fort
VNATVS NATVS		unatus natus
NATIONE CARAD		natione Carad (?)
OX AN LXXX H S CO		ox an(norum) LXXX h(ic) s(itus) co(llegium)
CVLTORVM POS		cultorum pos(uit)

A nyolczvanéves Lucius Aurelius Fortunatusnak a papok testülete síremléket állít. Ez a papi testület alighanem a Mithras tiszteletére egyesült hívők papsága volt, kik közé az elhúnyt is tartozott. Az elhúnyt messze földről való volt, a kérdőjelezett szóban rejlik nemzetének neve, mely ebben a CARADOX formában ismeretlen és azért hajlandó vagyok föltételezni, hogy a vésnök egy betűt eltévesztett és így kell olvasni: CAPADOX, azaz Cappadox, t. i. cappadociai eredetű, Kis-Ázsia éjszakkéleti szélén fekvő tartományból származó.

h) *Téglasírok.* Legtökéletesebben maradt fönn az a téglasír, melyet a II. tábla 3. száma tüntet föl. A téglák keskenyebb oldalukra vannak állítva, hosszabb oldalukon végig futó párkányukkal egymás mellé rakták s a sír fej- és lábvégét egy-egy téglá zárta be, fölül pedig négy téglával zárták le az összeépített sírt. A téglák a legnagyobb fajta, tetőre való téglák közül valók, hosszuk 55 cm., szélességök 41,5 cm. Fölületükön olykor-olykor félkörös vagy nyolczas idomú vonások látszanak; ezekkel a téglavető jelölte, mikor az agyagtégla még puha volt. Az egyik téglán, hármásával álló apró mélyedések idomában kutyának lába nyomai látszanak, a mely véletlenül átszaladt rajta, mikor még puha volt a fölület, lába nyomait az égető kemencze örökítette meg. Mind e véletlenség-nél fontosabb, hogy a téglákat gyártó katonaság megbélyegezte a maga bélyegével a téglák jó részét. E sír tégláin három katonai bélyeget látunk, hű másolatban tünteték föl a III. tábla 16., 17. és 18. számú rajzai. A legfontosabb a 18. számú: FRIGERIDVS VP DVX APVALEN bélyeg, mert ebben a teljességben még nem bírtuk eddig. A végén látható EN hiányzott mindig s azért a bélyeg olvasását legerőltettebb módon próbálták meg, mert a VAL szótagot Valeria-ra egészítették ki.* Most világossá vált, hogy nem Valeria rejlett e szótagban, hanem egyszerűen férfi név. Hogy minő, azt a most is lelt és korábban ismert bélyegegek egész határozottan mondják. A 16. számon olvassuk a nevet, a 17. szám alatt pedig katonai rangját is látjuk: APVALENTINITR. A két bélyeg összetartozván, a bélyeg így szól: Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux Ap(pi)

* C. I. L. III. 3761. — U. o. 3764. VPDVXAPVAL Ó-Budáról származó bélyeg, Römer, Arch. Közl. VI, 176 után: «A atne P. VAL siquidem recte se habet, quid significet, non perspicio (Mommsen)». — Az Eph. epigr. II. 778. alatt Mommsen két töredékből összeállítja ugyan a 18. számú bélyeget, de magyarázatot nem tud reá, egyúttal Renier, Desjardin és Römer magyarázatait elveti.

III. Katonai belyegek aquincumi sírok tégláin.

Valentini (tribuni). A téglák tehát Frigeridus valeriai parancsnoksága korában, Appius Valentinus tribunus csapatja által készültek. Frigeridus nevét Ammianus Marcellinusból ismerjük, ő a pannoniai határőrség feje 377-ben Kr. után és Mommsen, mikor a C. I. L. III. kötetében a Frigeridus-bélyeget ismerteti (3761. sz.) idézi Ammianus szavait. * Most a fővezéri névvel megjelölt bélyegekkel az AP VAL bélyegűeket egykorúnak ismertük, a mi fontos azon pannoniai védművek kormegállapítása miatt, hol ezt a tribunusi bélyeget lelték.

A temető többi bélyeges tégláiról a bélyegeket hű másolatban a III. tábla 1—15. számai alatt mutatom be. Nincs köztük olyan, melyet lényegében ne ismertünk volna, de fontosak a formai eltérések, mert kortörténeti következtésekre adhatnak támpontokat. Az aquincumi háziezrednek, a legio II. adi., bélyegeiből kilencz változatot mutatunk be (III. 1—9.). Ezek közt, a betűk idoma után ítélve, az első számú bizonyára a legrégebb. A betűk széles alakja, a láb és fejrészek csúcsba futó kiszögellése, a G betű hasas hajlása, az A betű választó vonalának magas elhelyezése és fejen a két csúcsos kihajlás mind oly jellemvonás, melyről tapasztalt epigraphus azt fogja mondani, hogy izléssel bíró, II. vagy legkésőbbben III. századi bélyegkészítőtől eredő fölírat mellett vallanak. Annál szembetűnőbb e csinos bélyeggel szemben az utána következő (2—9. sz.) bélyegek rendetlen, durván nagyolt betűi, melyekből néha csak gondolkozással lehet a szándékba vett rövidített szavakat kiolvasni. Néha épenséggel azt kell hinnünk, hogy magának a bélyegmetszőnek sem volt igen határozott tudomása arról, a mit vés.

A minő gyakoriak a II. legio adj. bélyegci tájainkon, — mert e legio századokon át itt székelt — oly ritkán akad emlék, mely a negyedik, Flavia melléknevű ezred itt tartózkodásáról tanuskodik. E legio két, bár hiányos bélyeggel van a sorozatban képviselve, mindegyik más formájú.

Végül a cohorsok közül a breukok hetedik ezredének négyféle bélyegváltozatát látjuk, kettőben (12. és 13. sz.) viseli a Alexander Severus tiszteletére a Severiana melléknevet, ezekben tehát a készítési idő a III. század (Kr. u.) elejére vall és a másik két bélyeg (14. és 15. sz.) a megelőző évtizedekből származik, mert itt a melléknév ANT(oniniana) Sept. Severus fiának, Caracalla vagy Elagabal emlékét örökíti meg. E bélyegváltozatok már régóta ismeretesek a pannoniai kutatók előtt. E helyütt mégis indokoltnak látszott részletesebb fejtegetésük, mert e temető s közvetve Aquincum ezen vidékének kor-

* Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux, Valeriæ scilicet, omnino est Frigeridus dux u. p. C. 377 cum Pannonias et Transalpinis auxiliis in Thraciam accitus, ut ibi cum ducibus Orientis bellum sustineret adversus Gothos (Ammianus 33. c. 7. 3. c. 9.).

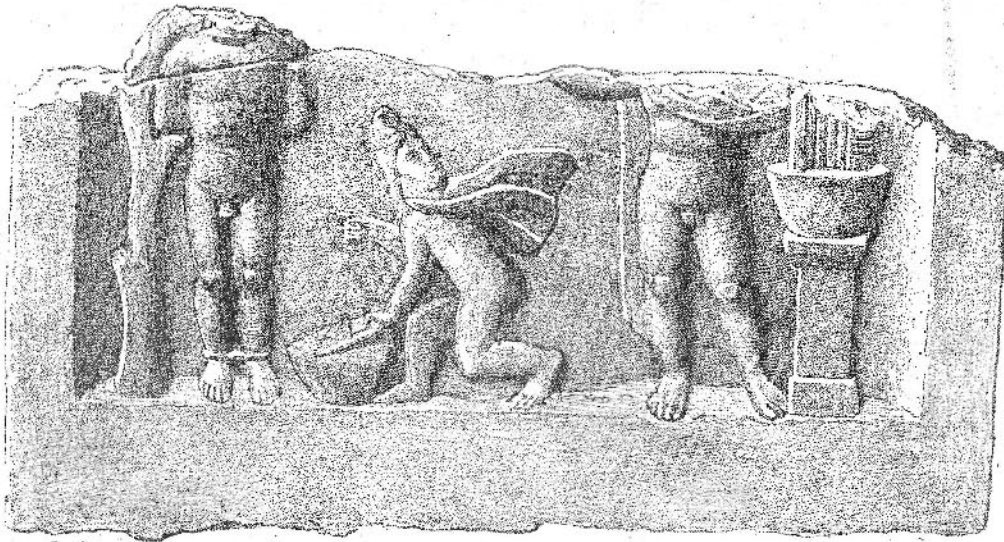
története és helyrajza szempontjából e bélyegek itteni föltünése, mint jelző kortani mozzanat, bizonyára fontossággal bír.

E téglák egyébiránt általánosságban egyforma gonddal iszapolt agyagból készültek és századokon át megtartották ugyanazon átlagméreteket, melyek a hosszúságra 44 és 48 cm. közt, a szélességre nézve pedig 36 és 42 között váltakoznak.

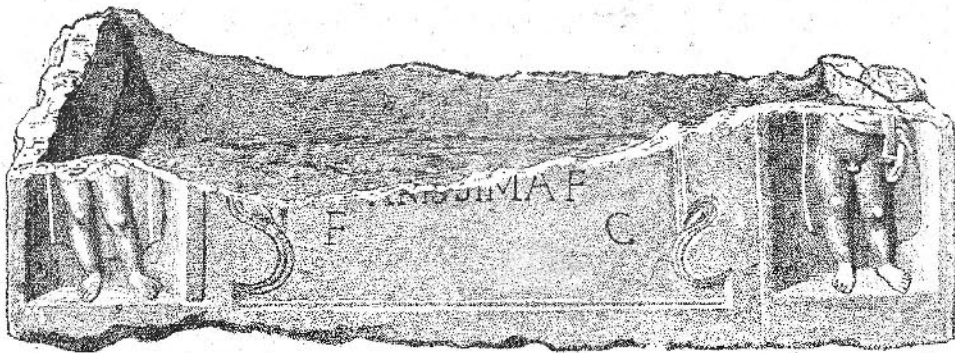
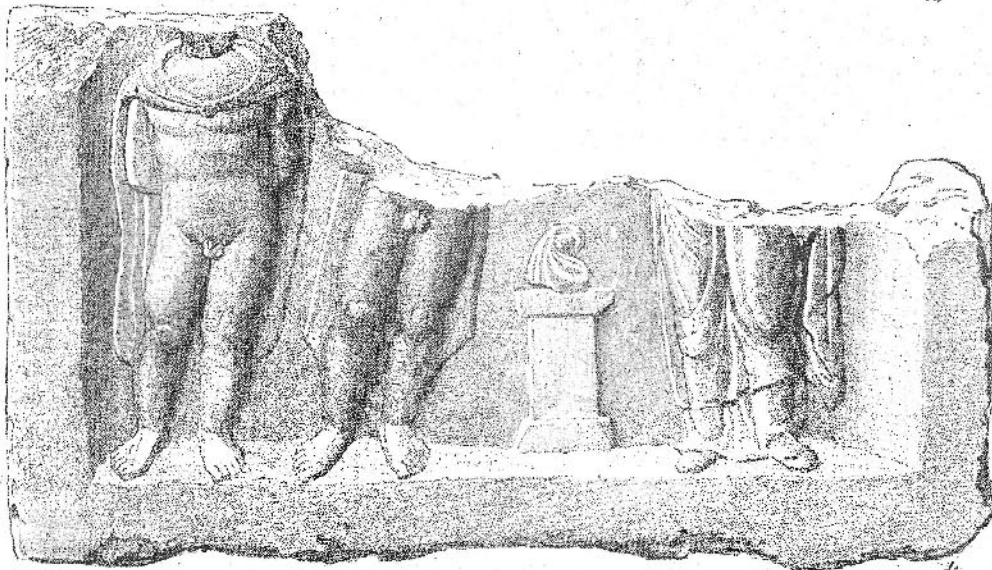
i) *Domborműves sírláda maradványa.* A temetőben lelt domborműves emlékek közt legérdekesebb egy kősarkophag alja, melynek föliratából ugyan csak az utolsó szavak maradtak fenn, de szerencsére a két keskenyebb oldalát ékítő domborművekből nem hiányzik annyi, hogy a két jelenet értelmét meg ne ismernők. 1882. évi januárius 18-ika óta, a mikor a Nemzeti Muzeum első udvarán fölláttattam, sok szakértő érdeklődését vonta magára, és csoda lett volna, ha az irodalom nem vett volna ez emlékről tudomást, mely, bár csonka, mégis annál érdekesebb, mennél ritkébbak Pannoniában a mythologiai jelenetekkel ékesített sírládák. * IV. táblánkon a legalsó kép a töredéket szemközti távlatban tünteti föl. Asszonyinak volt föllállítva, mert a végső szó, melynek felső fele rongált és melynek első betűje is letört, végső betűje pedig tévedésből F (E helyett) Carissimæ volt; az F C betű szokás szerint f(aciendum) c(uravit)-ra egészítendő ki. A hajlított keretű mező mellett jobbra-balra fülkében álló alak csonka alsó fele maradt meg. Nem lehet eldönteni, hogy a chlamys-sal öltöztetett férfiak, kiknek alteste meztelen, katonákat ábrázoltak-e, vagy sem; a jobboldali alak baljában fölfelé álló kardot tart.

IV. táblánkon a középső kép a sírláda baloldalát tünteti föl. Közepén kerek oltáron égő lángot látunk, az oltártól balra Orestes és Pylades, jobbra Iphigenia áll. Orestes szemközt van, feje letört, testét hosszú chlamys borítja, mely mellén össze van tűzve, lábai össze vannak lánczolva, kezei hátára vannak kötve. Tőle jobbra Pylades szemközt álló alakjából fönmaradt az altest és a jobbik kar egy darabja; öltözte olyan volt, mint Orestesé, lábai, ú. l. nincsenek békóban, de kezei szintén hátra vannak kötve. Testtartása után ítélve, talán jobbra, Iphigenia felé fordult. Iphigeniából csak az altest maradt meg, lábain czipő, testén hosszú chiton (alsó ruha) és himation (felső öltöny). Látni való, hogy a dombormű az Orestes-féle mondanakörből vett jelenetet ábrázol, mely nem szorúl bővebb magyarázatra. Minden belső összeköttetést nélkülöz e képpel az, mely a sírláda jobb oldalán jelentkezik (IV. tábla legfelső kép). Első tekintetre látjuk, hogy Marsyas ismeretes büntetése van folyamatban. Balra látjuk békóba

* *Weisshauptl* leírta Arch. epigr. Mitth. Wien, X. 1886. 116. és 117. l. — *Ziehen* ismertette, az itt ismételt rajzok kíséretében, Arch. Ért. IX. k. 160 és 162. ll.; továbbá u. o. 299. l., és ugyanő más rajzok kíséretében értekezik róla Arch. ep. Mitth. 1889. XII. k. 54. és 55. ll.

1/10

1/20

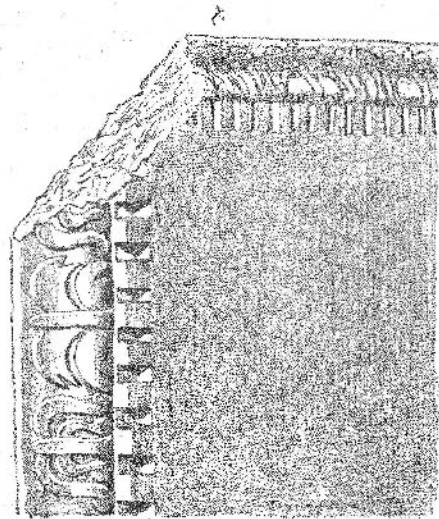
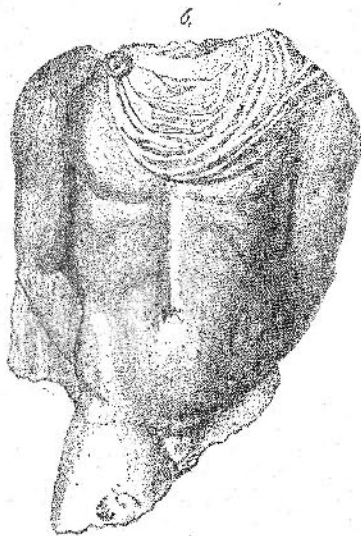
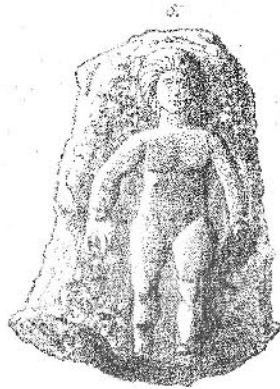
.IV. Római sarkophag esonka alja.

szorított lábakkal és hátul fához kötött karokkal a meztelen Marsyas, feje hiányzik, melle felső része és jobb válla letört, de meg van. Közepett hajlított térdekkal, testével Marsyas felé fordultan, a skytha áll, fején phrygiai sapka, nyakáról messze szállong chlamysa, előtte a földön fekvő nagyobb kővön köszörüli háromszögű nagy kését, jobbával Marsyas felé mutat és arcza mintegy kérdőleg jobbra, Apolló felé fordul. Az isten, testét jobbik lábára nyugtatva, szemközt áll, testét hátul és mellét hosszú, jobb vállán föltűzött chlamys borítja, jobbját fölemelte, balja pedig oltárszerű duczra helyezett lyráját fogja, a lyra jobbik szélén bal keze ujjai még meglátszanak, feje és jobb keze letörtek.

Az Apollóval vetélkedő satyr megbüntetése és kivált a nyúzást közvetlenül megelőző momentum ábrázolása az antik művészet kedvencz és gyakran ismételt tárgya. Antik sírládákon is többször találkozunk vele s így nem meglepő, hogy az aquincumi szobrász is lemásolta valamely közkézen forgó kép után. Másolata naiv és durva, csak úgy, mint a hogy a sarkophag többi domborműve sem tart igényt művészi méltánylásra. Mind a két jelenet csak tárgyánál fogva érdemelte figyelmünket, mert élénk tanúságot tesznek arról, mennyire uralkodott a hellen mythos még a Krisztus utáni századokban is mindenfelé a római birodalomban s annak legszélén is számíthatott reá a szobrász, hogy a vidéki lakosság megérti a belőle merített képes elbeszéléseket.

j) *Domborműves torso*. Valószínűleg ugyanolyan domborműből, minő az itt bemutatott sarkophagtöredéken láttunk, származik a temető déli vidékén lelt férfi torso (V. tábla 6. szám). Nyilván Orestes vagy Pylades alakját kívánta a művész ábrázolni, a hátrakötött kezek, a széparányú test és a jobb vállán gombbal összekapcsolt chlamys, mely jól rakott ránczokban bal vállára vonul, nem engednek más értelmezést. Sőt valószínű, hogy a csoport, melyből a töredék való, ugyanazon mozzanatot tüntette föl mint a sarkophágé, t. i. azt, midőn a két barát az oltár mellett Iphigeniával szemben áll. Kár, hogy szobrunk feje és bal lába egészen hiányzik és jobb lábából is csak a czombnak egy csekély darabja s a balfelkarnak is csak töredéke maradt meg. A mellkas s általában a test fölülete, a mennyiben bírjuk ép oly ügyességgel van dolgozva, mint a ruha redőzete; bizonyos, hogy a ki e töredéket csinálta, messze fölülmulta a pannoniai tuczatmunkák faragóit.

k) *Domborműves női alak*. Kevésbé kedvezőt mondhatunk egy női alakról, melyet szintén a temető déli vidékén leltünk (V. tábla 5. szám). Durvan nagyolt kőtábla töredékén szemközt álló meztelen női alakot látunk. A munka sokkal gyarlóbb és föntartása is oly rossz, hogy alig lehet határozottan megmondani, hogy le van-e lánczolva keze-lába a sziklához, avagy csak karperecz dísz

V. Kőcmlékek töredékei aquincumi temetőkből.

van-e rajta. Az előbbi magyarázat szerint sziklához lánczolt Andromeda lehetne, kit a hős félelmes helyzetéből kimentett.

Ha így kell a barbár módon ábrázolt domborművet magyarázni, akkor újabb adalékot bírnánk benne az attikai mondakörből vett jelenetek ábrázolásának divatára vidékeinken. *

1) *Három római nő* siremlékeiből való, domborműves töredék is elszórtan hevert a sírok közt. Legépebb egy domborműves medaillon két alakkal (V. tábla 2. szám). A kör legnagyobb átmérője 58 cm., a lap vastagsága 15 cm. Jobbról az előtérben dúshajú római matrona mellképe látszik, tunicával és felső köpenyvel, mely bal karját egészen borítja, míg jobb keze, mely pohárkát (?) tart, mellén kilátszik. Balra hátrábban és részben az idősbik nőtől takarva fiatalabb alak látszik, mely haja után itélve inkább leánynak látszik, mint ifjúnak, testét csak tunica borítja, mely fibulával van jobb vállán erősítve, mindkét kezét mellére emeli s balkezében talán almát vagy más határozottan föl nem ismerhető tárgyat látunk. A medaillon balfelöli alsó szélén csonka; ezen a helyen lehetett duczszerű toldaléka, melylyel hajdan a sír fölött a földben megállították; avagy oly elhelyezése is képzelhető, hogy téglafalba vagy dúcba lehe-tett beerősítve, bár sem hátulján nem látszik kőragasz maradéka, sem kampók-nak nem maradt nyoma a külső párkányon.

Két domborműves női főből (V. tábla 3. és 4. szám) csak a szem, a haj-dísz, a fül s egyiknél a fülbevaló, valamint a nyakból s a vállból egy csekély rész maradt meg. Csak a hajuk elrendezése bír némi érdekekkel. Egyiknek a haja (3. sz.) kisalakú fejkötő alá látszik bujtatva, csak a homlokán tűnik elé a választék s jobbra balra a haj egy-egy kis részlete. A másik nő haja (4) szallagokkal megkötözött tekercei torony idomra több rakásban egymás fölé helyezvék: oly hajviselés, mely az emlékek tanúsága szerint a római nők világában különböző időszakokban dívott, nevezetesen a két Faustina korában, kiknek idejébe a dombormű keletkezése tehető.

m) *Silvanusemlék.* Hogy került e sírkőtöredékek szomszédságába egy domborműves Silvanus emlék (VI. ábra) kőből, nem lehet megállapítani. Az erdő nemtője Pannoniában igazán meghonosult és kedvelt istenség volt. Számos föl-iratos s néha domborműves emlékeket is állítottak pannoniai hívei. ** Többnyire satyr alakját adják neki, szarvakkal, kecskelábakkal és kecskeszakállal képzelik és görbe pásztorbotot tesznek kezébe. *** Így képzelik, ha az erdő nemtője gyanánt

* Egyéb ezen mondakörbe tartozó pannoniai emlékekről értekezik Ziehen A. E. 1889. 159 s. k. II.

** C. I. L. IV. 3499. — Römer-Dejardin a nemzeti múzeum emlékei.

*** Silvanus előállítását illetőleg lásd Baumeister Ant.-Denkmäler 1665. I. és az ott idézett irodal-mat, különösen mint legfontosabb értekezést Reifferscheidét az Annali dell' istituto 1866 évfolyamában.

mint Silvanus Silvestrist ábrázolják. Ezuttal ily állattias vonásoktól menten, mint Silvanus domesticus jelenkezik. A tábla füles ormában olvassuk az ajánlást: SIL (vano) DOM (estic) és a talap párkányba vésette (kissé zavarosan) a jámbor följánló nevét és a votumot: IVL? (ius) ANTIVS VO (vit). A közbe eső

VI. Silvanus tiszteletére állított kőemlék.

mezőben, mely falfülke féle mélyedést utánoz és melynek felső széle gyöngé hajlással követi az orom kiemelkedését, szemközt áll az isten alakja, nagyjából pannoniai gazda téli öltözékében. Kettős alsó öltönye, melynek egyike térdig, másika a czombokig ér, fõdi testét és felső karját, felső öltönye hosszú

VII. Silvanus-émlék Aquincumból.

téli chlamys, melyet a jobb vállán kerek gomb tart össze. Dús fürtű fejét a zord téli időtől megóvjá csúcsbafutó csuklya féle, melynek idoma fölül phrygiai pásztor sapkára emlékeztet, de mélyen nyúl alá a hátára. Szárait fölül bő, alul szűkülő nadrág borítja és lábán vastagtalpú bőrczipő féle van, minőt Italiában nem volt szokás hordani; nadrága belé nyúlik a czipőbe és a czipő felső felületén csak közepéig érő bevágás látszik, olyan a minőt fűző czipőkön ma is látunk. Az isten jobbával kerti szerszámot fog, erős kerti kést, melyekkel ágakat nyesnek és baljában levágott galyat tart; lábainál kutyája nyujtózkozik és föltekint ura jobbjá felé. Jól táplált kerekded arcza szemközt néz; kifejezést az ily, schema szerint dolgozott domborműveket nem keresünk, elég ha a kőfaragót megdicsérhetjük, a miért az emberi arányokat eltalálta, a nyugalmas gestusokat jól visszaadta és a ruha ránczait elég értelmesen és indokoltan rendezte el.

Összehasonlítás kedvéért s a tárgy rokonsága miatt közlök itt egy más Silvanus emléket, * (VII. szám), melyet ugyancsak 1881-ben Aquincum területén a Grünwald és társá féle czég telkén találtak. Ezen is phrygiai sapka borítja az isten fejét és öltözete is — kivéve a nadrágot és czipőt, a mi ezúttal nincs — hasonló, kutyája is ott van az isten mellett a földön; jobbában ismét kés van, bár ezúttal sarlóformájú, baljában galy. Ez emléken az isten nincs egyedül; asszony állítja az emléket, tehát a férfi Silvanus mellé oda állított három női Silvánát, mindegyik galyat és kosarat tart. Silvanus őrzi az erdőt s a határt. Közel eső föltevés, hogy úgy a Grünwald-féle telken lelt Secundina, mint az Antius-féle emlék földműves gazdaktól erednek. Sajnos, hogy egyikről sem tudhatjuk biztosan, vajjon eredetileg is ott állott-e, a hol lelték, mert azt kellene föltételeznünk, hogy attól kezdvé, a hol a Frey-féle telekbeli temetőnek vége volt a szent-endrei úttól nyugotra, az Antius-féle Silvanustól néhány száz ölnyire délre terjedő terület ez emlékek állítása korában földműves gazdák kezén volt; mert más, mint a kinek gazdasága volt, nem igen tisztelte a gazdák speciális istenét.

n) *Festő sírja*. Csak két valamennyire érintetlen sírt bonthattam föl az egész temetőben. Az egyik gyerek sírja ólomsarkophágban, erről föntebb szóltam. A másikról a mellékletek után ítélve azt kell hinni, hogy férfi vagy nőfestő nyugodott benne. Csontváza már teljesen el volt kórhadva, mert csak kőtáblából és ládák födeleiből lévén megépítve a koporsója (37. sz.), a résekben anynyira behatolt mindenfelől a víz s vele a föld, hogy a földből kellett a mellékleteket egyenként kiszedni.

Volt a sírban egy darabokra tört kis keretes alabastrom tálcza, (VIII. tábla

* Közzétettem Arch. Ért. 1881. I. k. 170 és 171. l.

VIII. Római festő sírjából való régiségek.

(Kivéve a 8. a. b. számú rajzokat, melyek clefántesont szelencze részletei a 3. számú sírből; lásd az 53. lapot.)

1. sz.) szájnnyílással és kis csőridomú toldással, továbbá négyszögű palakő (VII. tábla 3.), melynek fölülete gyakori csiszolástól sima, mellette festékek dörzsölésére szolgáló, alul szélesebb, fölül csúcsba futó kő, minőt ásványfestékek törésére még ma nap is használnak. (VIII. 2.)

Ujján kis aranygyűrű volt (VIII. 6.), apró szekrénykéből bronzlemezék és pántrészek maradtak fön (VIII. 10, 11); üvegkorsó töredékeit csak hiányosan lehetett összeállítani, de meglehetősen épségben maradt egy füles bronzkorsóska. (VIII. 9.) Korhadt farészecskék és apró bronztöredékek közelebről meg nem állapíthatók.

A lelt tárgyak közül különösen a palatábla és a dörzskő, valamint az alabastrom tálcza mutatják, hogy a sír névtelen lakója vagy foglalkozás szerint vagy kedvtelésből festő művész volt. Pannoniában többször akadtak már ilyféle maradványok. Sabariából szerzett a nemzeti múzeum ily kőlemezeket és mellettök voltak kék és piros föld festékek tömbjei.

o) *Ép sír.* Egy más ép sírről csak hír után adhatok jelentést. E szerint egy sima falú és fölírat nélküli kőládában megvolt a csontváz, feje mellett három apró hengerded üvegcese, melle táján cserép mécses, dereka táján két gagatgyöngy és jobbik lába közelében cserép mécses volt. A sírládán kívül, de annak közvetlen közelében lócsontokat s egy vaslándzsacsúcsot leltek.

p) *Apróbb leletek.* A temetőből a nemzeti múzeumba behozott kisebb tárgyakból még említendőek: egy ólomcső darabja, minőket vízvezetékekre használtak a rómaiak, vasrúd kampós végekkel, minőket a halászok használtak, római cserépkorsó, tál és edényfödő, cseréptál felső, néhány edény alsó része s egy edény szája. Egy őskori urna alja és szarvas agancs részei. Vörösre égett terra sigillataféle tányérka töredéke SAT bélyeggel és más hasonló tálczákból két töredék. Mázas cseréprész. Üveggedények oldalából, aljából, pereméből való részletek. Bronz karikagyűrű, fogantyú és szögfejek. Végül téglák, melyek a korábban idézettekhez hasonlóak és festett stuccoburkolat részei.

III.

A RAKTÁRRÉTI TEMETŐ JELENTŐSÉGE ÉS KORA.

Az 1881/82. évek telén a raktárréti Frey-féle telken tett archæologiai tapasztalások után, melyekről az előbbieken átnézetet nyújtottam, világos, hogy sem topographiai tekintetben, sem kora szempontjából nem lehet e római temetőre nézve biztos és végleges megállapodásokra jutni. Mert nyilvánvaló, hogy nemcsak azon 18 ölnyi szélességű telekrészen terült el a temető, a melyet ezúttal az ásó föltúrt, belényúlik egyaránt nyugotra és keletre a szomszédos gazdák telkei alá. Tehát e két irányban nem lehet határait megállapítani és be kell várni azt a kedvező alkalmat, mikor biztos sikerrel a kutatásokat erre felé folytatni lehet.

Annyi azonban e temetőrészlet földerítése után bizonyos, hogy a legioi tábor és a polgári város közt nem volt közvetlen a csatlakozás, sőt főntebb a Silvanus emlékek alkalmából valószínűnek mondtuk, hogy a temetőhöz sem csatlakoztak délfelől közvetlenül a városi házak sorai, de kültelkek és kertek, itt-ott egy-egy elszigetelten álló házikóval képezték a város külső övét.

Azóta is többször történt, hogy a Filatori árok s az ó-budai vám közötti vidéken antik házak alapjaira akadtak építkezéseknél, de mindig elszigetelten és nem szoros egymásutánban.

A temető korának megállapítására mindenek előtt az a körülmény szolgáltat némi támpontot, hogy miként az eddig Aquincumban lelt sírokban általán nem hamvakat, de hullákat temettek benne. Birunk ugyan Pannoniából és római időből származó csontokat s hamvakat rejtő üveg és kőurnákat, de ezek valószínűleg mind Sabaria vidékéről valók és alig későbbiek a második századnál. A második században a hullatemetés vidékeinken legalább a városi lakosságnál általánosan dívott; tehát temetőnk már azért is, mert hullatemető volt, alig előzheti meg az Antoninusok korát. Csak látszólag szól ellene az egyedüli érem, melyet a temetőben leltünk, az ólomsír kopott Hadrianus érme. A mikor e gyermeket sirjába tették, már ólomból készült sírládák is divatoztak, ez a

divat azonban oly tartományok tanúsága szerint, hol ólomkoporsókat sűrűbben lelnek, a harmadik századnál előbb nem kapott lábra.*

Mind e támpontok azonban csak tétova alapot adnak a kor megállapítására. Biztosabb és pontosabb az az adat, melyet Crispinus koporsójának (10. sz.) fölírata szolgáltatott. Crispinust a fölirat tanúsága szerint akkor temették ide, mikor Bregetio már municipium volt, tehát, mivel e felső pannoniai város a harmadik század elején nyerhette a municipalis jogot, a temetőt legalább is már akkor használták és mivel a temetőben korábbi, elhagyott sírokból származó emlékeket leltünk, melyeket újból fölhasználtak, legalább két-három nemzedékkel előbbre kell tennünk a temető korát. Ily módon Crispinus sírföliírata révén is eljutunk a második század közepetájjára.

A másik időhatárt a mi korunk felé a II. tábla, 3. száma alatt látható sír képviseli, melynek tégláin Frigeridus nevét olvassuk. E téglák nyilván nem készülhettek e helytartó kora előtt, tehát vagy az ő idejében vagy kevéssel utóbb kerültek a sírhoz.

Ily módon arra a végeredményre jutunk, hogy oly temetőt romboltak szét 1881. és 1882-ben a raktárreten, melynek fölászott része, harmadfél száz eszten-deig lehetett használatban.

E hosszú időtartamból megértjük, hogy miért vannak díszesebb, jobb írású föliratok és miért találunk ezek szomszédságában alig fölismerhető, elvadult jellegű typosokat.

A domborművek fölfogásában és kivitelében tapasztalt jobb és rosszabb minőségű fokozatokat is abból magyarázhatjuk, hogy a II. századon innen a művészi ízlés általában rohamosan hanyatlott és ez általános folyamat Aquincumban is érvényesült.

* Vessd össze a Galliában lelt ólomkoporsókra nézve Caumont művét: *Abécédaire arch. Ére gallo-romaine* 543—550. l.

IV.

EGYÉB AQUINCUMI SÍROK.

a) *Három téglasír.* A Filatori töltésre szolgáló földet nemcsak a Frey-féle telekről nyerték, de a töltési vonaltól éjszakra eső több helyről egyszerre hordták. Így történt, hogy a raktárréti temetővel egyidőben, 1881. évi november utolsó hetében, a szentendrei út s a Duna közötti téren, majdnem közepett, 150 méternyire az úttól, alig néhány méternyire az épülő földgát éjszaki külső vonalától három méternyi mélységre, a sárga földben, három szegényes téglasírra akadtak, egyikben sem találtak semmi mellékletet; nagyon szegény emberek sírjai lehettek, a téglabélyegeg után ítélve katonákéi.

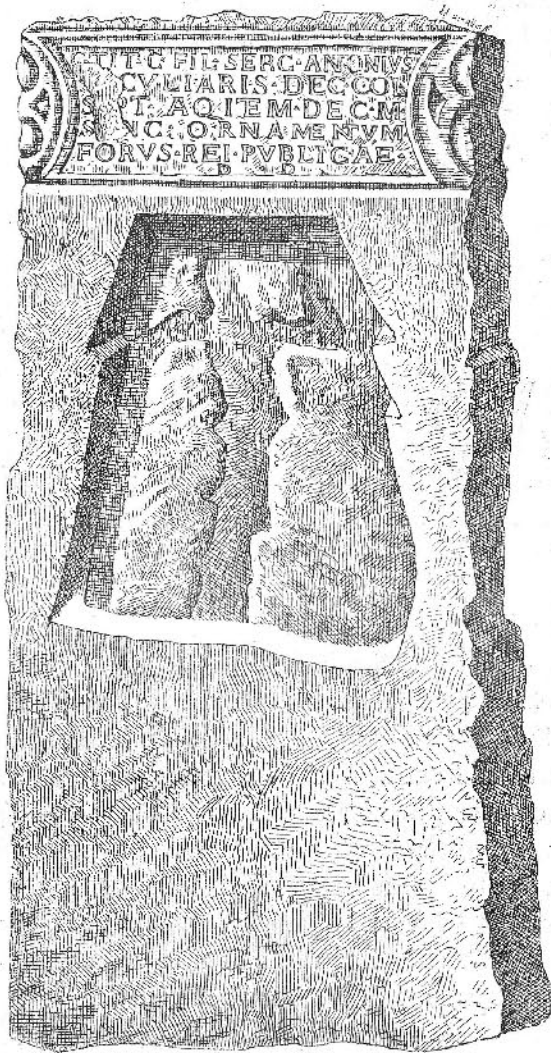
Két esetben derékszög alatt, párhuzamos sorokban állottak a téglák és fölül lapos, párkányos négyszög téglák födték, úgy a hogy a II. tábla 3. sz. rajzán látjuk. A harmadik sír eltérő idomot mutatott. Itt háromszögbe voltak a párkányos téglák állítva (II. tábla 5. rajz), maga a halott a földre fektetett négy téglán nyugodott és hogy fölülről az orom részén ne érje az eső, félhenger cserpekkel (imbrex) takarták le a rést.

A három sír tégláin a III. képes tábláról már bemutattuk a VII cohors és a Frigeridus-féléket, melyek itt ismétlődtek. Az egyik téglán karczolatok vannak, melyeknek jelentősége kérdéses. Hátra van a 19. és 20. szám alatt közölt bélyegekkel megtoldani a sort,* melyek, mint látjuk, ugyanegy névbélyeget két típusban tüntetnek föl. A bélyeg értelme AP(pii) IOVINI és ha a vele rokonjellegű Appii Valentini tribuni-féle bélyeget analogiának elfogadjuk, akkor Jovinus is tribunus volt és főnöke lehetett azon katonai csapatnak, mely e téglákat készíté.** A betűk jellege után ítélve Jovinus is a IV. században élhetett és tekintve, hogy az említett három sír közel egymáshoz egyforma mélységből került elé, egykorúságuk valószínű és föltehető, hogy Frigeridus korában szolgált Jovinus épúgy, mint Valentinus. E csekélyszerűnek látszó körülmény fontos-

* Ismeretes volt két ily bélyeg az óbudai Victoria téglavetőről. Desjardin M. Ep. 290. sz. és utána Mommsen Eph. Epigr. II. Add. 786. sz.

** Más analogiák LVPICINI. TRB (C. I. L. III. 3767.) CARIS TRB (C. I. L. III. 3766.)

sággal bírhat, mihegyt valósággra emelkedik, mert ha más kútfőink nincsenek, a katonai bélyegek után szoktuk a római erődök s egyéb épületek időkorát megállapítani.

Peculiaris emléke.

Ily nyomon indulva azt látjuk, hogy ez a néhány sír a raktárréti temető, IV—V. századi sírjaival egykorú katona sírok voltak.

b) *A Victoria téglavető* területe, a mely már 1869-ben oly termékeny volt leletekben, szintén szolgáltatott 1881-ben egy pár újabb adatot Aquincum

helyrajzához. Ismeretes, hogy az ásások itt 1869-ben egy középkori templomra vezettek; ugyane templomromok a gyár terjeszkedésének útjában állván, 1881-ben alaposan szétrombolták és egész környéküket agyag nyeres végett több méterre leásatták. Ez alkalommal azt az érdekes tényt állapíthattuk meg, hogy a templom apsisa táján három római kőkoporsó állott, közvetlenül a falon kívül és néhány római téglasír is akadt ugyane vidéken, ugyanoly leg. II. adi, legio III Flavia, coh. VII. Br.-féle bélyegekkel, minőket a raktárreten leltünk; sőt egy ólomkoporsóról is vettünk hírt, melyből egy kicsi három cmnyi darabot Zsigmond Gusztáv úrnak sikerült a n. múzeum számára megmenteni. Egy sír oldalát érdekes föliratos emléktábla alkotta, melyet a nemzeti múzeumba hozattam. A tábla 1.80 m. magas, szélessége 80 cm., vastagsága pedig 15 cm. Miként az idezárt VIII. sz. rajz mutatja, a tábla felső részét díszes keretben hatsoros fölirat foglalja el, ez alatt pedig mélyedés látszik a táblán, széle ferdén fut a tábla színe alá, a mélyített mező érdesen maradt s közepén még mélyebb csatorna fut végig, tehát nyilvánvaló, hogy ide bronz- vagy márvány-domborművet helyeztek, melyet hátulról a csatorna és a kissé alámetszett szél segítségével megerősítettek.

A föliratot múlt évben Fröhlich Róbert közzétette* és helyesen magyarázta. Az emléket Cajus Titius Gaius fia Antonius Peculiaris Sergia tribusbeli állíttatta, a ki a colonia Septimia Aquincensis, úgy szintén a singidunumi municipium tanácsnoka volt. A föliratot azért állították föl, hogy egy ajándékát, melyet Aquincumnak adott, megörökítsék. Ajándékaról a következő rejtélyes szavak szólnak: Ornamentum FORVS reipublicæ dono dedit. Fröhlich (i. h.) azt hiszi, hogy forus forum helyett áll és ez a formája negyedik ragozású genitivus (bár maga megjegyzi, hogy erre más példát nem tud, mint a melyet ez a fölirat szolgáltat). E szerint tehát Peculiaris a város piacán valami dísz, ornamentumot állított föl. «Mi volt ezen ornamentum, azt nem tudjuk», — így szól — «legfeljebb gyaníthatjuk, hogy valamelyik császárnak vagy istenségnek képe volt, de semmi esetre sem lehetett teljes képe». Fröhlich ezen fölfogása tehát grammatikai hibát tételez föl, de így teljes homályban hagyja az olvasót az iránt, hogy miféle díszszel örökítette magát az új tanácsnok (decurio), miután Singidunumból (Belgrád táján) lakását ide áttette Aquincumba.

Azt hiszem, lehet egy más magyarázatot megkísérteni, mely szintén hibát tételez föl, de csak mintegy «hallási hibát» és a mely talán közelebb visz a rejtély nyitjához.

Fölfogásom szerint, a kőfaragó FORIS helyett véste be a FORVS szót és

* Arch. Értesítő 1890. 228—230. lap. 29. sz. — Arch. epig. Mitth. 1890. 72. I. 56. sz. Kubitschek is közli Rom. trib. discr. 269. I.

** Vesd ő. Budapest régiségei II. k. 74. I.

e szerint itt arról volna szó, hogy Peculiaris a város (ezen) kapujának díszítését a városnak ajándékkül adta. Ez ajándékról, melynek elég jelentékenynek kellett lennie, hogy aényt külön megörökítsék, maga a kapú bejárás alatt fölállított föliratos emlék adott hírt és ha ez volt a célja, akkor magának Peculiarisnak domborműves arczképe díszíthette a tábla fölületén látható mélyedést.

Ismeretes tény, hogy Septimius Severus emelte Aquincumot colonia rangjára, e tény a hálás város azzal ismerte el, hogy szokás szerint fölvette újjáalapítója nevét, melléknév gyanánt.* Ezt a melléknevet adja Peculiaris a föliratban új lakóhelyének.

Azt hiszem tehát, hogy e föliratot Septimius Severus életében állították föl és a kapúdíszítés, a város új körfalával, illetőleg új tornyos kapuja építésével függött össze, melyre az új colonisatio alkalmat adott.

Még egy lépéssel tovább menve, azt tartom: nem véletlenség, hogy épen a hegy tövében elvonuló út menti temetőben használták föl azt a követ sírakra. A Victoria-téglavető közelében vonúlhatott a régi római út és a hol ez az út Aquincumba torkolt, ott állhatott Aquincum egyik, éjszaknyugati kapuja. E kapu aljába falazhatták be hitem szerint a 193—211. években a Peculiarisféle föliratos emléket.

c) *Emlék az újlaki téglavető vidékeről.* Ugyancsak a bécsi út mentén, de már Ó-Buda és Újlak szélén, terül el az újlaki részvénytársulat téglavetője, melynek vidékén már évtizedek óta minden jelentékeny földmozgatáskor találnak római sírokat. 1882. évi január első napjaiban történt, hogy ezen téglavetőtől keletre, túl az úton, az ú. n. királydomb közelében, olasz munkások egy partosabb helyről elszállították a földet s ekkor több, kőtáblából és téglából rakott sírt romboltak el. Mikor január 6-ikán ott jártam, szerte csontokat és sok törmelékkövet láttam. Az újlaki téglavető igazgatója, Kudelka úrnak köszönhető, hogy a n. múzeumnak megmenthettem egy domborműves síremlék töredékét. Más dombormű, melyet Kudelka úr a múzeumnak szánt, éj idején eltűnt. A megmentett emléket föltűnteti az V. tábla 1. rajza. Csúcsba futó orom alatt, mélyített fölületű kőmedaillonban katona mellképét látjuk. A faragvány durvasága daczára, megkülönböztethetjük rajta az alsó és felső öltönyt, mely alól mindkét keze látszik ki, jobbjá két újját kinyújtja, baljában tekercs félet tart, háta mögött lándsáját látjuk. A kőkorong alsó széléből letört czövekféle áll ki; lehet, hogy ezzel volt a sírfőle erősítve.

* Csak a jelen föliratban és még egy római föliratban C. J. L. fordul elő.

EREDMÉNYEK.

Az itt röviden áttekintett temetőkön kívül, ismerünk Aquincum közelebbi határában még egy sírcsoportot, a város legszélén, éjszakon, az Illésmalom környékén, a hol K. P. és Thaiss 1830 április havában, a Duna partján, az óbudai sziget felső csúcsának átellenében, egy homokos dombon két «nagyobb és kisebb sarkophágnak s némely emlékköveknek romladékait» látták.* Tapasztalásaikat leírván, nevezett szemtanúk azt mondják, hogy találtak csontokat is és néhány római téglát a domb szakadásában, melyet a Duna mos és a homokgödöröket őrző asszonyoktól tudták meg, hogy alkalmmilag egész boltozatra akadtak, de a téglákat az emberek magukkal vitték.

Végül a város déli határától, körülbelül az újlaki határoktól kezdve a Margithídig, házak építésénél és a közúton folyó vízvezetéki, gázcsőrákási s egyéb földmunkálatoknál a mai szintalaj alatt néhol két-három méternyi mélységben, különböző időkben, koporsók nagy száma került elé, köztük több olyan, melynek tartalma arról tanúskodik, hogy ez volt a jobbmódú aquincumi polgárság temetkezési helye.

E sírok nagy része ismeretes az irodalomból, de kívánatos volna együttes tárgyalásuk és összefüggő bemutatásuk, a mi a jelen tanulmány keretén túlmenne.

E helyütt csak azért említettük e két szélső temető csoportot, mert kiegészítik azt a képet, melyet az előbb tárgyalt aquincumi temetőkkel együtt a város hozzávető terjedelméről, nyerhetünk.

Az éjszaki, nyugati és déli temetők jelzik a város külső részét. A középső temetőcsoportok (raktárréti, szeszgyári csoportok), külön választották a katonai tábor és környékén keletkezett tábori várost a coloniától, melynek terjedelme körülbelül összetalál a mai ó-budai belsőségek területével. Az a párhuzán tehát, melyet Salamon Ferencz, Aquincumnak szán és melynek térfogatát 1166 holdra teszi,** közepén temetőknek szolgáló lakatlan űrt mutat. Nem lehet tehát, míg az összes temetőzóna területét nem ismerjük, Aquincum térfogatát vagy lakosságának számát biztosan megállapítani.

* Sas I. 1831. 130—132. II. Ugyanott közölnek három föliratot, mely a C. I. L.-ből kimaradt.

** Salamon Ferencz: Budapest története I. 399.